

Βιβλιοπαρουσίαση

Η Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} Αιώνα του Ivan T. Berend

(Αθήνα: Gutenberg, 2021)

Γρηγόριος Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος

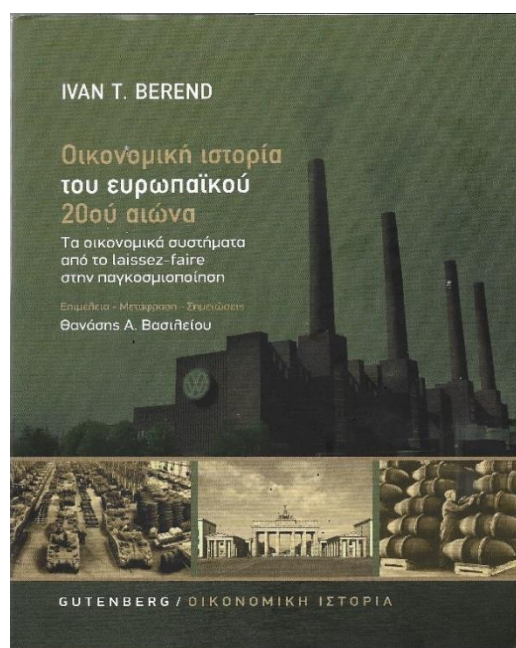
Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας (ATINER)

Το βιβλίο αυτό ασχολείται με την οικονομική ιστορία της Ευρώπης του 20^{ου} αιώνα, προσθέτοντας κάποιες δεκαετίες από τον 19^ο αιώνα και όλα τα χρόνια του 21^{ου} αιώνα μέχρι που τελευταία εκδόθηκε το βιβλίο στην αγγλική γλώσσα, το 2016. Ο πραγματικός σκοπός του βιβλίου είναι πιο περιορισμένος από τον τίτλο του, όπως, άλλωστε, αναγνωρίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας, τόσο στον πρόλογο όσο και στην εισαγωγή.

Στο μεν πρόλογο αναφέρει ότι ασχολείται με «...μια πολύ λιγότερο συζητημένη όψη της πολιτικής οικονομίας του 20^{ου} αιώνα: στην άνοδο και την πτώση των διαφόρων οικονομικών συστημάτων, των αμοιβαίων μεταξύ τους σχέσεων και των επιδράσεών τους» (σ. 23). Στην εισαγωγή δε θέτει επί τάπητος την επιστημονική υπόθεση που εξετάζει, η οποία είναι η εξής: «... η κύρια τάση του 20^{ου} αιώνα ήταν η σταδιακή σύνθεση **διαμετρικά αντίθετων και προφανώς συγκρουόμενων οικονομικών συστημάτων**» (σ. 34, τα έντονα γράμματα προστέθηκαν).

Απ' όλη την εισαγωγή των δέκα σελίδων, μόνο η παράθεση αυτής της ξεκάθαρης υπόθεσης και τα ερωτήματα που θέτει για το τι μέλλει γενέσθαι στην Ευρώπη αξίζει. Όλα τα άλλα είναι γενικόλογα φληναφήματα που αφορούν στο τι συνέβη στην Ευρώπη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό το χρονικό διάστημα αφού μας πάει ακόμη πιο πίσω στο Διαφωτισμό που ως πραγματικότητα εμφανίστηκε τον 17^ο αιώνα (έχω στο μυαλό μου το Νεύτωνα), αλλά ως ιδέα τον 18^ο αιώνα (έχω στο μυαλό μου τη Γαλλική Επανάσταση).

Οι γενικολογίες και οι φλυαρίες του βιβλίου οδηγούν, με λίγες εξαιρέσεις, στην εξαγωγή αυθαίρετων και ατεκμηρίωτων συμπερασμάτων απαράδεκτο για κάποιον που διακονεί την επιστημονική έρευνα και δη της οικονομικής ιστορίας. Για παράδειγμα, αναφέρει ο συγγραφέας, «Η Μεγάλη Κρίση της δεκαετίας του

1930 και η μεγάλη Οικονομική Ύφεση του 2007-2008 της πρώτης δεκαετίας έως το 2010 υπήρξαν οι πιο σκληρές οικονομικές καταστροφές της ιστορίας» (σ. 26, προστέθηκαν οι υπογραμμίσεις).

Αν περιόριζε το ιστορικό χρονικό διάστημα, λ.χ. σε 2-3 αιώνες, τότε ίσως να μπορούσε να τεκμηριωθεί επιστημονικά αυτή η υπόθεση αν και θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο. Αλλά αν αναφέρεται σε όλη την ιστορία¹ –υποθέτω ότι την ιστορία την ταυτίζει με την καταγεγραμμένη ιστορία–, τότε πιστεύω ότι έχει προβεί σε ατόπημα. Και για έναν άλλο λόγο, διότι ο 20^{ος} αιώνας, κυρίως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο χρυσός αιώνας της Ευρώπης, με οποιοδήποτε οικονομικό κριτήριο και αν επιλέξει κάποιος να χρησιμοποιήσει, ή ακόμα και πολιτικά κριτήρια, όπως είναι αυτά που αφορούν τη δημοκρατία.² Ποτέ η Ευρώπη δεν είχε τόσο δημοκρατία όσο σήμερα.

Το βιβλίο οργανώνεται σε έξι μεγάλα κεφάλαια που αποτελούν αντίστοιχες χρονολογικές ενότητες της Ευρώπης, ξεκινώντας από την άνοδο της Μεγάλης Βρετανίας τη δεκαετία του 1770-1780 και καταλήγοντας στη Μεγάλη Ύφεση του 2008. Η μεθοδολογία του είναι περιγραφική. Χρησιμοποιεί 20 μελέτες περιπτώσεων, πολλά διαγράμματα και ακόμη πιο πολλούς πίνακες. Πολλά στατιστικά στοιχεία και όλα από δευτερογενείς και τριτογενείς πηγές. Καμία πρωτογενή έρευνα.

Το βιβλίο θα μπορούσε να ήταν ένα διδακτικό εγχειρίδιο παρά μία πρωτότυπη μελέτη αν και ο συγγραφέας σιωπά επί αυτού του θέματος. Μας λέει τι κάνει το βιβλίο αλλά δεν αναφέρει ούτε τη μέθοδό του ούτε και σε ποιους απευθύνεται. Αυτά συνήθως ξεκαθαρίζονται στην εισαγωγή ή στον πρόλογο. Αντ' αυτού, έχουμε μία ανούσια αναφορά σε θέματα που ακόμη και οι μαθητές γυμνασίου τα μαθαίνουν στα αντίστοιχα μαθήματα της ιστορίας τους. Θα τολμούσα μάλιστα να πω ότι τα ελληνικά βιβλία ιστορίας που διδάσκονται στο γυμνάσιο και το λύκειο είναι πολύ καλύτερα ακόμη και στα θέματα που αφορούν την οικονομική ιστορία.

Το Σύστημα της Ελεύθερης Οικονομίας

Το πρώτο κεφάλαιο ξεκινά –όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο– με τη Μεγάλη Βρετανία. Ωστόσο, αναγκάζεται ο συγγραφέας να ξεκινήσει από το 1700 για να δείξει την αλματώδη οικονομική αύξηση της Μεγάλης Βρετανίας, παραθέτοντας στοιχεία από δευτερογενείς πηγές.

Το ουσιαστικό συμπέρασμά του είναι ότι οι εξαγωγές οδήγησαν στη μεγάλη οικονομική ανάπτυξη που χρειαζόταν όμως την απελευθέρωση των εγχώριων και διεθνών αγορών από τα εμπόδια που περιόριζαν το εμπόριο. Μία σειρά από συμφωνίες οδήγησαν σε περισσότερη απελευθέρωση προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα.

¹Τα περί ιστορίας θέματα τα έχω εξετάσει στο Papanikos (2020).

²Τα κριτήρια της δημοκρατίας τα έχω εξετάσει στο Papanikos (2022a). Η δημοκρατία θέλει παιδεία και αυτό ως θέμα το έχω εξετάσει στο Papanikos (2022b). Επίσης, έχω εξετάσει τη δημοκρατία σε δέκα μαθήματα –όσα και τα γράμματα που απαρτίζουν τη λέξη– στο Παπανίκος (2020α).

Φαίνεται ότι το μοντέλο του συγγραφέα είναι ότι πρώτα εξάγεις και μετά παράγεις. Μάλλον το αντίθετο θα περίμενε κάποιος από έναν οικονομολόγο αν και ο συγγραφέας περισσότερο διακονεί την ιστορία παρά την κλειωμετρία. Η μεγάλη αύξηση της παραγωγής είναι τεχνολογικό αποτέλεσμα και όχι εξαγωγικό. Όπως θα δούμε σε παρακάτω κεφάλαια το επισημαίνει αλλά δίνει την εντύπωση ότι δεν το θεωρεί κυρίαρχο. Πάντως όσο προχωράει το βιβλίο, τόσο η τεχνολογία αναδύεται ως σημαντικός παράγοντας.³

Η συνέχεια αυτού του κεφαλαίου είναι που εκπλήσσει. Ενώ το βιβλίο αφορά οικονομική ιστορία, ο συγγραφέας αρχίζει με μία μεγάλη φλυαρία που αφορά την ιστορία της οικονομικής σκέψης, ξεκινώντας, όπως όλοι άλλωστε, με το Νεύτωνα, τον Λοκ και τον Χιουμ, κάνοντας μία μεγάλη στάση στους Φυσιοκράτες και τον Άνταμ Σμιθ, συνεχίζοντας πιο ορμητικά με τα μεγαθήρια της οικονομικής σκέψης των αρχών του 19^{ου} αιώνα, Ντέιβιντ Ρικάρντο και Τζον Στιούαρτ Μιλ. Και όλα αυτά για να στηρίξει την άποψη της ελεύθερης οικονομίας.

Εκτός από τη σκέψη, υπήρξε και η αντίστοιχη δράση με τη δημιουργία διεθνών και εθνικών οργανώσεων (λ.χ., εργατικά συνδικάτα, Διεθνής Ένωση Εργατών, Ερυθρός Σταυρός, Παγκόσμια Ταχυδρομική Ένωση, Διεθνής Μετεωρολογικός Οργανισμός, Διεθνής Ένωση Τηλεγράφων και πολλοί άλλοι).

Το συμπέρασμά του –αυθαίρετο κατά τη γνώμη μου– είναι, «Όλες αυτές οι εξελίξεις αντανακλούσαν το ισχυρό κλίμα ολοκλήρωσης στην Ευρώπη και άνοιξαν τον δρόμο για ένα πανευρωπαϊκό σύστημα ελεύθερης οικονομίας» (σ. 46).

Οι οικονομέτρες θα έλεγαν ότι ο συγγραφέας έπεσε θύμα των ψευδών συσχετίσεων, που δυστυχώς έχει γίνει ενδημική αρρώστια στις κοινωνικές επιστήμες, κυρίως δε στις πολιτικές και οικονομικές. Η όπως θα το έλεγαν και οι Λατίνοι, «post hoc ergo propter hoc», δηλαδή μετά από αυτό, λόγω αυτού.

Ας δώσω εγώ μία άλλη εξήγηση. Ξεκινώ με την νευτώνεια υπόθεση –που μας πάει πολύ πίσω στην ησιόδικη⁴ προσέγγιση περί της οικονομικής εξέλιξης του ανθρώπου και το ρόλο του Προμηθέα. Οι άνθρωποι, αντιμετωπίζοντας τη σπανιότητα των αγαθών αναγκάζονται να έρχονται σε επαφή και να καινοτομούν, επινοώντας νέες μεθόδους παραγωγής, αλλά και επικοινωνίας. Αυτό αυξάνει την παραγωγικότητα σε τέτοιο βαθμό που θα έρθει η στιγμή που οι άνθρωποι θα δουλεύουν μία μέρα το χρόνο και θα κάθονται τις υπόλοιπες. Η τεχνολογία θα επιτρέπει τη μεγαλύτερη δυνατή επικοινωνία και οργάνωση. Αυτά που περιγράφει ο συγγραφέας ότι έγιναν το 19^ο αιώνα είχαν τις ρίζες τους πιο παλιά και απλά η αλματώδης αύξηση της τεχνολογίας που προϋπήρχε επέτρεψε αυτά που επέτρεψε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Ερυθρός Σταυρός που είναι το δημιούργημα ενός ανθρώπου που όμως το κατέστησε εφικτό η τεχνολογία των μεταφορών και επικοινωνιών.

Είναι πρόδηλο ότι ο συγγραφέας υποτιμά τη βάση της οικονομικής ανάπτυξης που είναι η τεχνολογία, δηλαδή ο Προμηθέας. Και ενώ φλυαρεί για

³Σε ό,τι αφορά την τεχνολογία βλ. Papanikos (1994).

⁴Σε μία τετραλογία μελετών έχω εξετάσει την προσέγγιση του Ησιόδου, βλ. Papanikos (2022c, 2022d, 2022e, 2022f).

την ανάπτυξη του χρηματιστηριακού και τραπεζικού κεφαλαίου, τοποθετεί τη βάση παράλληλα με το εποικοδόμημα.⁵ Αναφέρει επί λέξει τα εξής:

Παράλληλα με αυτές τις εξελίξεις, η αγγλική Α' Βιομηχανική Επανάσταση εισήγαγε το μηχανοποιημένο εργοστάσιο και επαναστατικοποίησε το ενεργειακό σύστημα εισάγοντας στην οικονομία τον άνθρακα και την ατμομηχανή που, με τη σειρά τους, έδωσαν ώθηση στους βιομηχανικούς κλάδους κλωστοϋφαντουργίας και σιδήρου. Η Β' Βιομηχανική Επανάσταση, με επικεφαλής τη Γερμανία, μέσω μιας αλληλουχίας επιστημονικών ανακαλύψεων, επαναστατικοποίησε εκ νέου το ενεργειακό σύστημα με την εφεύρεση του ηλεκτρισμού. Η ηλεκτρική ενέργεια, και τα παράγωγά της, μαζί με μια σειρά δευτερευουσών και άλλων επιμέρους καινοτομιών στις εφαρμογές της, δημιούργησε νέες μορφές ενέργειας και οδήγησε στην ανανέωση των μεταφορών και άλλων κλάδων όπως η μεταλλουργία και η μηχανική. Οι χώρες που δεν είχαν άνθρακα και οι οποίες, ένεκα τούτου, βρίσκονταν σε πολύ μειονεκτική θέση κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, απέκτησαν ξαφνικά ενεργειακό πλούτο μέσω της κατασκευής σταθμών υδροηλεκτρικής παραγωγής της ηλεκτρικής ενέργειας. Η Ελβετία, η Νορβηγία και η Ιταλία ευνοήθηκαν ιδιαίτερα από αυτές τις εξελίξεις. (σ. 47, οι υπογραμμίσεις προστέθηκαν).

Από εκεί που έπρεπε να ξεκινήσει ο συγγραφέας, δηλαδή την τεχνολογία ως τη γενεσιουργό αιτία όλων των οικονομικών εξελίξεων του 19^{ου} και συνεπώς του 20^{ου} αιώνα, φαίνεται να την υποτιμά και να θεωρεί τις πολιτικές εξελίξεις ως πιο σημαντικές. Η λέξη «παράλληλα» υπονοεί κάτι τέτοιο. Υπάρχει ένα σημαντικό ερώτημα στην ανακάλυψη νέων επιστημονικών ανακαλύψεων που αφορά τον τρόπο με τον οποίο «παράγονται». Η αλληλουχία των επιστημονικών ανακαλύψεων που αναφέρει ο συγγραφέας και έχω υπογραμμίσει, που άραγε να οφείλεται; Γιατί στη Γερμανία και όχι σε μία άλλη χώρα; Γιατί στην Ευρώπη και όχι την Κίνα; Απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα θα μας βοηθούσαν να κατανοήσουμε ποιοι παράγοντες αφήνουν τους Προμηθείς πραγματικά ελεύθερους να δράσουν.

Αντ' αυτού, ο συγγραφέας αρχίζει τα «παραμυθάκια» των μελετών περιπτώσεων. Η πρώτη αφορά μία ελβετική εταιρεία, την Brown-Boveri, που αναπτύχθηκε σε έναν γίγαντα καινοτομίας στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας και αυτοματοποίησης. Πώς ξεκίνησε; Από δύο Προμηθείς που μετέτρεψαν την χαμηλή τάση σε υψηλή τάση. Η τεχνολογία-καινοτομία ήταν η αιτία και ο συγγραφέας δεν φαίνεται να το αξιολογεί σωστά. Υπερθεματίζει το αποτέλεσμα και όχι την αιτία. Το ίδιο κάνει με τη δεύτερη περίπτωση που αφορά το μετρό του Παρισιού. Γενικά το ίδιο κάνει με τις πολλές τέτοιες μελέτες περιπτώσεων που λίγη αξία προσθέτουν. Αναδεικνύουν, πάντως, ότι πίσω από όλες αυτές τις προόδους υπάρχουν ευφυή και έξυπνα άτομα που δρουν.⁶ Αυτούς που ονομάζω Προμηθείς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Βέρνερ Φον Μπράουν, την ιστορία του οποίου αναφέρει ο συγγραφέας (σσ. 194-197), ο οποίος λόγω της αξίας του

⁵Όπως θα δούμε παρακάτω διορθώνει αυτό το σφάλμα του –μάλλον ασυνείδητα– και θέτει την τεχνολογία εκεί που πραγματικά ανήκει, δηλαδή στη βάση οποιουδήποτε παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος.

⁶Το τι είναι έξυπνος και το τι είναι ευφυής, το έχω εξετάσει στο Παπανίκος (2021).

ως Προμηθέας δούλεψε με το Χίτλερ και με τις ΗΠΑ μετά το 1945. Πολιτικοί υπάρχουν πολλοί, οι Βέρνερ Φον Μπράουν μας λείπουν.

Και ενώ όλα αυτά τα θαυμαστά συνέβαιναν στην Ευρώπη του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, στις άλλες περιοχές του πλανήτη, συγκεκριμένα στις ΗΠΑ, Καναδά, Αυστραλία και Λατινική Αμερική, συνέβαιναν τα ίδια και καλύτερα, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1.2 (σ. 56) του βιβλίου. Γιατί άραγε; Ο συγγραφέας δεν δίνει απάντηση. Αναφέρεται γενικά και αόριστα σε μία παγκοσμιοποίηση χωρίς να αναλύει οικονομικά το πώς αυτή δημιουργήθηκε. Η πιο σύγχρονη παγκοσμιοποίηση εξετάζεται στο έκτο κεφάλαιο. Προτάσεις όπως, «Το επίπεδο οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης συνδέθηκε άμεσα με την εκβιομηχάνιση» (σ. 57) δεν αρκούν.

Λες και θα μπορούσε να γίνει κάπως αλλιώς. Η λέξη «σύνδεση» δεν αφορά αιτία και αποτέλεσμα. Η σωστή πρόταση θα ήταν ότι για κάποιο λόγο που δεν ξέρουμε, ίσως ο Νεύτωνας να μας απαντούσε το ερώτημα, στην Ευρώπη άρχισε μία άνευ ιστορικού προηγούμενου ανάπτυξη των καινοτόμων μεθόδων παραγωγής. Θα την τοποθετούσα στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, ας πούμε λόγω της ανακάλυψης της τυπογραφίας τον προηγούμενο αιώνα από τον Ιωάννη Γουτεμβέργιο και τη χρήση μεταλλικών στοιχείων που ήρθαν από την Κίνα το 1450. Τώρα γιατί δεν αναπτύχθηκε στην Κίνα, παραμένει ένα επιστημονικό μυστήριο παρά τις χιλιάδες εργασίες που έχουν γίνει επί του θέματος. Οι αρχαίοι είχαν μία εξήγηση -μεταφυσική μιν, αλλά δεν παύει να αποτελεί μια εξήγηση: ο από μηχανής θεός.

Η ανακάλυψη δεν φθάνει, θέλει και ευνοϊκές συνθήκες εφαρμογής. Εκ του αποτελέσματος κρινόμενες, οι συνθήκες αυτές υπήρξαν στην Ευρώπη και όχι στην Κίνα. Πάντως καμία ανακάλυψη δεν χάνεται. Κάποτε θα αξιοποιηθεί αρκεί να σωθεί και η τυπογραφία πλέον μεριμνά γι' αυτό. Αυτή η αιτία πυροδότησε αλυσιδωτές θετικές επιδράσεις στην ανάπτυξη της γνώσης και συνεπώς των νέων τεχνολογικών μεθόδων. Αυτό οδήγησε στην άνευ προηγούμενου αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που, αργά η γρήγορα, θα έρθει η ώρα να φθάσουμε σε αυτό που έλεγε ο Ησίοδος τον 8^ο αιώνα π.Χ., «... ρηιδίως γάρ κεν καὶ ἐπ' ἤματι ἐργάσσαιο, ὥστε σε κείς ἐνιαυτὸν ἔχειν καὶ ἀεργὸν ἔοντα» [*Ἔργα και Ἡμέρες*, 43-44].

Παρεμπιπτόντως, σύμφωνα με τη δική του μακρά χρονολόγηση της ανθρώπινης ύπαρξης επί της γης, που μετράτε σε χιλιάδες χρόνια, ακόμη ζούμε στην ίδια εποχή με τη δική του, διότι ανήκουμε όλοι στο Σιδηρούν Γένος, δηλαδή ακόμη χρησιμοποιείται ο σίδηρος ως βασικό υλικό στην παραγωγική διαδικασία.

Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει και άλλα θέματα όπως της αποικιοκρατίας και της αύξησης των ανισοτήτων. Ο τρόπος εξέτασης είναι μη επιστημονικός και αγγίζει τα όρια ενός καλού δημοσιογραφικού άρθρου γραμμένο από έναν επιστήμονα. Καμία πρωτοτυπία δεν υπάρχει και πραγματικά κουράζει και σε πολλές περιπτώσεις εκνευρίζει τον αναγνώστη με την ατεκμηρίωτη εξαγωγή συμπερασμάτων.

Θεωρώ σωστά ο συγγραφέας κάνει ειδική αναφορά στη Γερμανία και τη μεγάλη οικονομική της ανάπτυξη που στηρίχτηκε στην εφαρμογή των επιστημονικών μεθόδων σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους, όπως της

μεταλλουργίας και των χημικών. Χρησιμοποιεί την περίπτωση της ασπιρίνης για να αναδείξει αυτή τη γερμανική πρακτική.

Την ίδια πορεία αυτή την περίοδο –τέλος 19^{ου} αιώνας– ακολούθησαν και οι Σκανδιναβικές χώρες: Δανία, Σουηδία και Νορβηγία, κυρίως με την παραγωγή χαρτοπολτού, χάλυβος και επεξεργασίας τροφίμων. Με δεδομένο το μέγεθος των χωρών αυτών σε πληθυσμό, δεν αποτελεί έκπληξη ότι στράφηκαν στις εξαγωγές για να αποκτήσουν την κρίσιμη μάζα παραγωγής που θα ελαχιστοποιούσε το μέσο κόστος.

Τέλος, οι περιοχές της Ευρώπης με την λιγότερη ανάπτυξη ήταν της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης καθώς και οι Νότιες Χώρες. Οι χώρες αυτές έχουν γίνει αντικείμενο πολλών μελετών και απετέλεσαν εργαστήριο εφαρμογής ανόητων επιστημονικών αναλύσεων, όπως είναι η θεωρία κέντρου και περιφέρειας, διότι ήταν θέμα χρόνου η ανάπτυξη αυτών των χωρών, κυρίως λόγω της εξάρτησής τους από το λεγόμενο «κέντρο».

Αν μας διδάσκει κάτι ο 20^{ος} αιώνας είναι ότι **όσο πιο εξαρτημένες είναι οι χώρες της «περιφέρειας» από τις χώρες του «κέντρου» τόσο πιο γρήγορα αναπτύσσονται**. Χωρίς εξάρτηση, δεν υπάρχει οικονομική ανάπτυξη. Όπως και χωρίς φουγάρα που καπνίζουν δεν υπάρχει οικονομική ανάπτυξη. Ο βαθμός εξάρτησης είναι ένας καλός πρόδρομος δείκτης της μελλοντικής οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας μιας χώρας. Ο συγγραφέας με τα στοιχεία που παραθέτει, δεν το διαψεύδει αν και δεν συνειδητοποιεί με τα γραφόμενά του τη μεγάλη σημασία της εξάρτησης.⁷ Ακολουθώντας τη μόδα των εξαρτήσεων, πέφτει στην παγίδα να συγκρίνει το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) όχι διαχρονικά σε μία χώρα αλλά μεταξύ χωρών. Το αποτέλεσμα είναι λανθασμένα συμπεράσματα όπως, «... ο καπιταλισμός της ελεύθερης οικονομίας στην Ευρώπη πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο επιδείνωσε εντυπωσιακά τις εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ χωρών και περιφερειών (βλ. Πίνακα 1.5)» (σ. 76). Τα στοιχεία προέρχονται από τις γνωστές μελέτες του Maddison.

Ωστόσο, η δική μου ανάγνωση του Πίνακα 1.5 είναι τελείως διαφορετική. Η Ευρώπη χωρίζεται σε τρεις περιφέρειες: πετυχημένη, ημιπετυχημένη και προβιομηχανική. Και οι τρεις περιφέρειες, την περίοδο από το 1820 μέχρι το 1913 γνώρισαν αλματώδη ανάπτυξη του κατά κεφαλή ΑΕΠ. Η πρώτη τριπλασίασε το κατά κεφαλή ΑΕΠ, η δεύτερη το υπερδιπλασίασε και η τρίτη ήταν πολύ κοντά στο διπλασιασμό. Όλες ήταν καλύτερα. Και αυτό για πολλούς που έζησαν αυτή την περίοδο ήταν αρκετό. Περισσότερο ενδιαφέρον για τους ανθρώπους έχει η δική τους απόλυτη βελτίωση και λιγότερο η σχετική τους θέση. Δεν υποτιμώ τη δεύτερη αλλά σε συνθήκες ένδειας εκείνο που έχει σημασία είναι η απόλυτη βελτίωση, διότι αποτελεί θέμα ζωής και θανάτου.

Ο συγγραφέας αναδεικνύει δύο περιπτώσεις επιχειρήσεων –μία στην Ουγγαρία και μία στην Ιταλία– αλλά δεν εξάγει κανένα απολύτως συμπέρασμα. Δηλαδή, σε δύο χώρες που είναι αποκομμένες από το κέντρο κατάφεραν δύο επιχειρήσεις να γίνουν το κέντρο του κόσμου. Δεν θα προβώ σε καμία προσπάθεια εξήγησης, αλλά όλα ξεκινάνε από τον Προμηθέα, ως ιδέα αλλά και

⁷Την προσέγγιση αυτή την έχω εφαρμόσει στο βιβλίο μου με τον προκλητικό τίτλο «Η Οικονομική Κρίση της Ελλάδος: Μία Ταξική Ανάλυση Υπέρ των Μνημονίων», βλ. Παπανίκος 2014).

ως άτομο. Δεν είναι τόσο το σύστημα που κάνει τους ανθρώπους αλλά τα άτομα-Προμηθείς που κάνουν το σύστημα. Το μόνο που μπορεί να κάνει το σύστημα –το κάθε σύστημα– είναι να τους περιορίσει. Πάλι αυτοί θα βρουν τον τρόπο τους, όπως τον έχουν βρει χιλιάδες χρόνια τώρα.

Το τελευταίο μέρος αυτού του κεφαλαίου αποτελεί ένα συνονθύλευμα από σκόρπιες παραθέσεις οικονομολόγων, διανοητών και πολιτικών περί του συστήματος της ελεύθερης οικονομίας. Οι φωνές όλων αυτών ήταν υπέρ του προστατευτισμού και με δεδομένες τις οικονομικές κρίσεις έχουμε την πτώση του συστήματος της ελεύθερης οικονομίας. Αναφέρει το γεγονός ότι οι ΗΠΑ έγιναν ηγέτιδα καπιταλιστική χώρα, αφήνοντας τον αναγνώστη μετέωρο γιατί συνέβη αυτό. Αργότερα ασχολείται ξανά με τις ΗΠΑ, αλλά και πάλι δεν δίνει μία απάντηση στο γιατί οι ΗΠΑ ανέλαβαν τη παγκόσμια ηγεμονία. Η δική μου εξήγηση είναι απλή. Όλοι οι Προμηθείς του κόσμου που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εμποδίζονταν στις χώρες τους, έβρισκαν καταφύγιο σε μία μεγάλη ήπειρο που τους έδιδε υλικά αγαθά (χρήματα) και ηθικές ανταμοιβές (τιμές και αξιώματα).

Το Σύστημα της Ρυθμιζόμενης Οικονομίας

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και την επιστροφή στον προστατευτισμό. Ξεκινάει με μία μεγάλη αναφορά στον Τζον Μέιναρντ Κέινς και τη θέση του για τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και αναφέρεται στην χλιοειπωμένη ιστορία του προστατευτισμού, την αύξηση του εθνικισμού, και της οικονομικής κρίσης του 1929. Όλα αυτά, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, οδήγησαν στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο συγγραφέας πλέον μιλά για το θάνατο της ελεύθερης οικονομίας και το πέρασμα στο σύστημα της ρυθμιζόμενης οικονομίας. Σε μία ενδιαφέρουσα στροφή του θεωρεί την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών ιδεών ως μία από τις αιτίες: «Ένας άλλος σημαντικός πολιτικός παράγοντας, ο αυξανόμενος ρόλος και η επιρροή της σοσιαλδημοκρατίας, επίσης συνέβαλλε στην άνοδο ενός συστήματος ρυθμιζόμενης οικονομίας» (σ. 109). Δεν ασχολείται όμως με αυτό το σπουδαίο θέμα. Και είναι σημαντικό διότι σε πολιτικό επίπεδο τα κεντροαριστερά κόμματα απετέλεσαν τους Προμηθείς της πολιτικής, αρχικά στην Ευρώπη και μετά σε ολόκληρο τον κόσμο.

Στη συνέχεια αναφέρει μία πανσπερμία χωρών που προέβησαν στη λήψη μιας σειράς προστατευτικών μέτρων, όπως δασμοί, ποσοτώσεις επί των εισαγωγών και αντιπραγματισμό-συμψηφισμό (μέθοδος clearing) ή ακόμα και πιο άμεσα μέτρα, όπως οι εθνικοποιήσεις. Όλη η δεκαετία του 1930 χαρακτηρίζεται από τον έντονο εθνικό και κρατικό παρεμβατισμό⁸ καθώς και διμερών συμφωνιών που άλλοτε τηρούνταν και άλλοτε όχι.

⁸Από θεωρητικής άποψης, ο κρατικός παρεμβατισμός μπορεί να είναι άμεσος ή έμμεσος και να πραγματοποιείται είτε στην πλευρά της ζήτησης ή της προφοράς. Επί του θέματος αυτού βλέπε Papanikos (1990, 1991, 1993) και Παπανίκος (2020α, Πίνακας 5.1 σ. 62).

Ο συγγραφέας σωστά επισημαίνει ότι, «οι πολεμικές προσπάθειες έθεσαν επιτακτικά την ανάγκη για ένα περισσότερο σύνθετο πολεμικό οικονομικό σύστημα από ό,τι υπήρξε ποτέ στο παρελθόν. Οι ρυθμιζόμενες αγορές έγιναν κανόνας, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ πολιτικών και κοινωνικών συστημάτων» σ. (133). Αυτό που λείπει σε αυτή την ανάλυση είναι οι αιτίες που οδήγησαν στον Α' και Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και στη μεγάλη κρίση του 1930.

Πάντως σε αυτό το κεφάλαιο, ο συγγραφέας κάνει δύο σωστές αν και δειλές επισημάνσεις. Εξετάζοντας το θέμα της ανάπτυξης σε χώρες λιγότερο αναπτυγμένες επισημαίνει το ακόλουθο: «Ορισμένες θεωρίες ανάπτυξης είναι πιο πειστικές όταν υποστηρίζουν ότι οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες μπορούν να αναπτυχθούν γρηγορότερα εάν υιοθετήσουν την τεχνολογία και την παραγωγικότητα των προηγμένων χωρών» (σ. 146).

Στη θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης αυτή η προοπτική έχει αποκληθεί από τον Gerashchenko (1962) το «πλεονέκτημα της οπισθοδρόμησης» (The Advantage of Backwardness) και διδάσκεται σε όλα τα εγχειρίδια της οικονομικής ανάπτυξης. Θα έπρεπε να το έχει αναφέρει, διότι το εξετάζει και παρακάτω το πλεονέκτημα που αποκτούν οι χώρες με υστέρηση. Αρκεί φυσικά να μπορέσουν να το εκμεταλλευτούν.

Στην επόμενη σελίδα και εξετάζοντας την περίπτωση των Σκανδιναβικών χωρών από το 1900 έως το 1950, σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας τους παράγοντες που ευνοούν τη μεγιστοποίηση αυτού του πολύ σημαντικού πλεονεκτήματος που είναι (α) η κοινωνική ικανότητα απορρόφησης της νέας τεχνολογίας, (β) το επίπεδο εκπαίδευσης, (γ) οι σταθεροί κανόνες, (δ) η κοινωνική ειρήνη, (ε) ο εξαγωγικός προσανατολισμός, και (στ) η εξειδίκευση της παραγωγής.

Αυτή είναι όλη η ουσία της ανάλυσης. Χώρες που πληρούν αυτά τα κριτήρια είναι και αυτές που κατάφεραν να μειώσουν τη διαφορά τους με τις πιο αναπτυγμένες χώρες και σε πολλές δε περιπτώσεις να τις ξεπεράσουν.

Το δεύτερο κεφάλαιο κλείνει με ένα σημαντικό θέμα που αφορά την αποδυνάμωση της Ευρώπης στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα με το τέλος της αποικιοκρατίας. Το θέμα δεν είναι αν υστέρησε η Ευρώπη, που μάλλον δεν υστέρησε, αλλά ότι την ξεπέρασαν οι ΗΠΑ. Αυτό που διαφεύγει στο συγγραφέα είναι η διαφορά μεταξύ της σχετικής θέσης μιας χώρας ή ηπείρου και η διαχρονική της απόλυτη θέση. Η πρώτη συγκρίνει χώρες και ηπείρους. Η δεύτερη συγκρίνει την ίδια χώρα σ' ένα μεγάλο σχετικά χρονικό διάστημα. Για τους κατοίκους μιας χώρας και ιδιαίτερα για τον πολίτη που βρίσκεται κάτω από τον μέσο όρο της οικονομικής κλίμακας, σημασία έχει το δεύτερο, διότι αυτό που τον ενδιαφέρει κυρίως είναι να βελτιώνεται η δική του απόλυτη οικονομική θέση. Για παράδειγμα αν όλος ο κόσμος υστερούσε σε απόλυτες τιμές αλλά η χώρα μου έμενε στάσιμη, σε σχετικούς όρους η θέση μου θα βελτιωνόταν. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν θα ήμουν καλύτερα από ό,τι πριν.

Ο Οικονομικός Κρατικισμός των Ακραίων και Φασιστικών Καθεστώτων

Το τρίτο κεφάλαιο έχει πολύ μεγάλο ελληνικό ενδιαφέρον μιας και αναφέρεται συχνά στον Ιωάννη Μεταξά και τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, χρησιμοποιώντας μόνο μία πηγή. Σίγουρα θα μπορούσε καλύτερα. Πάντως μιας και το ακροατήριο του παρόντος περιοδικού έχει από μόνο του ένα ενδιαφέρον για ό,τι ελληνικό θα δώσω μεγάλη έμφαση σε αυτή την ενότητα της βιβλιοπαρουσίας μου σε αυτά που αναφέρει για Ελλάδα. Αν μη τι άλλο, δείχνει και τη ρηχότητα της ιστορικής ανάλυσης του συγγραφέα.

Πάντως μας ξεκαθαρίζει τι εννοεί με τον όρο οικονομικό κρατικισμό, «Σε αυτό το κεφάλαιο κάνω μία προσπάθεια να γενικεύσω μια ακραία εκδοχή αυτού του πολιτικοοικονομικού καθεστώτος, χαρακτηριστικού ποικίλων μορφών καταπίεσης, απουσίας κοινοβουλευτισμού, μονοκομματικού δικτατορικού-στρατιωτικού-φασιστικού πολιτικού συστήματος (όχι μόνο του φασισμού), ώστε να κατασκευάσω έναν σαφώς ευδιάκριτο τύπο οικονομίας, τον οποίο αποκαλώ *οικονομικό κρατικισμό* (economic dirigisme)» (σ. 155, τα πλαγιαστά γράμματα στο πρωτότυπο).

Πάσχει και αυτός από αυτό που έχω αποκαλέσει στο Paraniokos (2022c) «monomanias ideological framework» – μονομανές ιδεολογικό πλαίσιο. Δηλαδή, φτιάχνεται ένα πλαίσιο ανάλυσης και εκεί στριμώχνονται να χωρέσουν όλες οι περιπτώσεις. Όλοι ψάχνουν να βρουν μία «Γενική Θεωρία», που έμεινε στην ιστορία και ως τίτλος του σημαντικού βιβλίου του Τζον Μείναρντ Κέινς που εκδόθηκε και αυτό όπως πολλά σημαντικά βιβλία τη δεκαετία του 1930. Αναπόφευκτα, λοιπόν, βγαίνει το συμπέρασμα ότι, «Όλα τα δικτατορικά πολιτικά καθεστώτα συνδύασαν τον ακραίο οικονομικό εθνικισμό με τον απόλυτο έλεγχο του εμπορίου και των πιστώσεων» (σ. 155).

Ας δούμε πως αυτή η γενίκευση εφαρμόζεται στην Ελλάδα στην οποία κάνει συχνές αναφορές σε αυτό το κεφάλαιο. Αναφέρει ότι, «Η δικτατορία του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά στην Ελλάδα δεν είχε κανένα κόμμα πίσω της για να την στηρίξει» (σ. 154).

Αυτό δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο Ιωάννης Μεταξάς ήταν πολιτικός με μακρά πολιτική ιστορία και στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 κατέβηκε ως αρχηγός του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων. Εξέλεξε 7 βουλευτές με 3,94%. Μικρό το ποσοστό αλλά μεγάλη η στήριξη που είχε από το Παλάτι.

Η δεύτερη σημαντική αναφορά που κάνει για την Ελλάδα αφορά στο Κομμουνιστικό Κόμμα: «Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 υπήρξαν εκατοντάδες απεργιών και διαδηλώσεων, και το Κομμουνιστικό Κόμμα έγινε μέρος ενός νικηφόρου συνασπισμού, ένα είδος Λαϊκού Μετώπου, στις εκλογές του 1936» (σ. 162, η υπογράμμιση προστέθηκε).

Που είδε το νικηφόρο συνασπισμό; Μάλλον σε άλλη χώρα αναφέρεται ή μπερδέψε το «Λαϊκόν Κόμμα» του Παναγή Τσαλδάρη με το «Παλλαϊκό Μέτωπο (ΚΚΕ)» του οποίου αρχηγός ήταν ο Νίκος Ζαχαριάδης που έλαβε 5,76% των ψήφων. Τα θέματα αυτά τα έχω αναλύσει εν μέρει στο Παπανίκος (2020β).

Σωστά επισημαίνει στην ίδια σελίδα ότι οι δικτατορίες στην Ελλάδα –του Ιωάννη Μεταξά και του Γεωργίου Παπαδόπουλου-Δημήτρη Ιωαννίδη ήταν σύντομες, ωστόσο δεν αναφέρει τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα που εξηγούν

την αιτία.⁹ Στην πρώτη περίπτωση, η Ελλάδα κατελήφθη από τους Ναζί έπειτα από το ΟΧΙ του Ιωάννη Μεταξά στους Φασίστες του Μουσολίνι και το νικηφόρο πόλεμο εναντίον του και στη δεύτερη περίπτωση η χούντα κατέρρευσε λόγω της Κυπριακής τραγωδίας. Καμία σχέση δεν έχουν αυτές οι δύο πτώσεις με τις πτώσεις των δικτατοριών στην Ισπανία και την Πορτογαλία. Θα πρέπει να επισημάνω ότι το ΟΧΙ του Μεταξά στην φασιστική πολεμική πρόκληση δεν το επισημαίνει καθόλου. Φαίνεται ότι δεν ταιριάζει με τη θεωρία του και αποφάσισε να το αγνοήσει ως γεγονός. Το χειρότερο θα ήταν να μην το γνώριζε.

Και ενώ ο συγγραφέας ήθελε να φτιάξει ένα μοντέλο για να εξηγήσει τον οικονομικό κρατικισμό σε αυτές τις χώρες με αυταρχικά καθεστώτα, ο ίδιος περιπέφτει σε αντίφαση όταν παραδέχεται ότι «Τα πολιτικά συστήματα του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά και, αργότερα, του συνταγματάρχη Παπαδόπουλου στην Ελλάδα, ή του Πρίμο δε Ριβέρα και, εν συνεχεία, του Φράνκο στην Ισπανία και του Σαλαζάρ στην Πορτογαλία ήταν διαφορετικά από αυτό του Μουσολίνι στην Ιταλία ή του Χίτλερ στη Γερμανία» (σσ. 167-168).

Την Ελλάδα, πάντως, την ξεχωρίζει: «Ο οικονομικός κρατικισμός αναδύθηκε ανάμεσα στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους και έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη των ιδιόμορφων καθεστώτων του, με τα πιο χαρακτηριστικά στην Ιταλία, τη Γερμανία, την Ισπανία και την Πορτογαλία και, κατά περιορισμένο τρόπο, στην Ελλάδα» (σ. 164). Γιατί ήταν ιδιόμορφο το καθεστώς της Ελλάδος; Δεν συνδέεται αυτό και με το ΟΧΙ του Μεταξά;

Ποιοι ήταν οι στόχοι του οικονομικού κρατικισμού; Ο συγγραφέας, εξετάζοντας τα προγράμματα αυτών των χωρών με αυταρχικά καθεστώτα (Ιταλία, Ισπανία), ανέδειξε κάποιες κοινές συνισταμένες, όπως την αυτάρκεια κυρίως σε αγροτικά προϊόντα, τις δημόσιες επενδύσεις σε υποδομές (κατοικίες, αυτοκινητόδρομοι, φράγματα, κανάλια, αρδευτικά, κ.ά.), και την ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής.

Ταυτόχρονα τα καθεστώτα αυτά ενίσχυσαν τον κοινωνικό έλεγχο, καταργώντας τα ανεξάρτητα εργατικά συνδικάτα και απαγορεύοντας τις απεργίες και τις διαδηλώσεις. Αυτή ήταν και η περίπτωση στην Ελλάδα, όπως αναφέρει ο συγγραφέας στη σ. 176. Εντούτοις υπήρχε και μία σημαντική διαφορά. Στην Ελλάδα δεν δημιουργήθηκε ένα κορπορατικό κράτος όπου διάφοροι κοινωνικοί και θεσμικοί εταίροι υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του κράτους θα «αποφάσιζαν δημοκρατικά». Το ερώτημα γιατί αυτή ήταν η περίπτωση της Ελλάδος μένει πάλι αναπάντητο.

Συναφές με τον έλεγχο του κοινωνικού κράτους είναι και η ανάπτυξη των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας. Δεν είναι τυχαίο ότι όλα αυτά τα καθεστώτα ανέπτυξαν τέτοια προγράμματα με αποτέλεσμα να απολαμβάνουν μεγάλης λαϊκής αποδοχής. Η πλειονότητα των λαϊκών υποστηρικτικών εκδηλώσεων δεν ήταν καταναγκαστικές. Ο κόσμος συμμετείχε οικειοθελώς, κυρίως στις οργανωμένες εκδηλώσεις ελεύθερου χρόνου και αναψυχής, όπως πολιτιστικά δρώμενα και αθλητικοί αγώνες, καθώς και προγράμματα ενίσχυσης των καλοκαιρινών διακοπών των φτωχότερων λαϊκών στρωμάτων.

⁹Αυτές τις περιόδους τις εξετάζω στο βιβλίο για τον Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, βλ. Παπανίκος (2019).

Η Ελλάδα δεν έμεινε έξω από το χορό: «Το καθεστώς του Μεταξά, εκτός από τη σύλληψη και τον εκτοπισμό (εξορία) των επικεφαλής των εργατικών ενώσεων, την απαγόρευση των απεργιών και την καταστολή του πληθυσμού, εισήγαγε την εργατική νομοθεσία, εγγυήθηκε κατώτατους μισθούς και χρηματοδότησε διακοπές δύο εβδομάδων για τους εργαζόμενους, την ιατρική περίθαλψη για τις εργαζόμενες μητέρες και το οικονομικό βοήθημα για τον τοκετό» (σ. 199).

Ποιες ήταν οι οικονομικές επιδόσεις του μοντέλου του οικονομικού κρατικισμού; Θεαματικά τα οικονομικά αποτελέσματα: «Ενώ οι οικονομικές επιδόσεις της ναζιστικής Γερμανίας ήταν αποτέλεσμα της πολεμικής οικονομίας, μερικές από τις νότιες ευρωπαϊκές αυταρχικές χώρες, προ πάντων η Ιταλία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία, παρουσίασαν εντυπωσιακότερα ανοδικά επιτεύγματα στο διάστημα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Ισπανία, ωστόσο, καταστράφηκε από τον Ισπανικό Εμφύλιο. Η Ελλάδα, αρχικά υπό το καθεστώς της Κατοχής και, εν συνεχεία, κάτω από τις συνθήκες του δικού της Εμφυλίου Πολέμου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940, επέδειξε αισθητή καθυστέρηση» (σ. 206).

Συμφωνώ με αυτές τις διαπιστώσεις, οι οποίες τεκμηριώνονται και με τα στατιστικά στοιχεία που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.2 στη σ. 207. Όπως αναγνωρίζει και ο συγγραφέας, αυτό δεν σημαίνει ότι λύθηκαν τα διαθρωτικά οικονομικά προβλήματα αυτών των χωρών. Ο αγροτικός τομέας ήταν κυρίαρχος και τα κοινωνικά προβλήματα, όπως ο αναλφαβητισμός, ήταν ιδιαίτερα οξυμένα.

Δικαίως ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι «Οι ευρωπαϊκές περιφέρειες, παρά τα επιτεύγματά τους, δεν μπόρεσαν να μεταβάλλουν ριζικά τις οικονομίες τους ή να αλλάξουν τη σχετική τους καθυστέρηση σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη» (σ. 207).

Η λέξη κλειδί εδώ είναι η «σχετική», διότι σε απόλυτους όρους, η Ελλάδα και οι άλλες χώρες είχαν μεγάλη αύξηση του κατά κεφαλή ΑΕΠ από το 1913 μέχρι το 1938 (βλ. Πίνακα 3.2, σ. 207). Αυτό απαντάει και σε ένα άλλο βασικό ερώτημα που συνδέεται με τα οικονομικά συστήματα που αναλύει ο συγγραφέας. Πώς συνδέεται η δημοκρατία με την οικονομική μεγέθυνση αν συνδέεται; Φαίνεται ότι τα ολοκληρωτικά καθεστώτα δεν υστερούν απαραίτητα στην οικονομική μεγέθυνση και ούτε λιμοί ενέσκησαν αυτή την περίοδο. Δημοκρατία δεν υπήρχε αλλά φαίνεται να μην υπήρχε έλλειψη «άρτου και θεαμάτων». Και για ένα λαό σε απόλυτη ένδεια, αυτό είναι υπεραρκετό για να αποδεχθούν αλόγιστα οποιοδήποτε πολιτικό σύστημα.

Μετά τον πόλεμο, ιδιαίτερα στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο της δεκαετίας του 1940, οι οικονομίες εισέρχονται σε μία άλλη φάση οικονομικής ανάπτυξης που κατά τον συγγραφέα «... οι οικονομικές επιδόσεις αυτών των χωρών δεν ήταν πλέον αντιπροσωπευτικές του οικονομικού κρατικισμού» (σ. 208).

Ας μου επιτραπεί να έχω μεγάλες αμφιβολίες αν αυτή είναι η περίπτωση της Ελλάδος με τις κρατικοποιήσεις που πραγματοποιήθηκαν αυτή την περίοδο, λ.χ. της Ολυμπιακής το 1980 επί ΠΑΣΟΚ. Στο Παπανίκος (2014) αυτό το μοντέλο το έχω ονομάσει κρατικοδίαιτος παρασιτικός καπιταλισμός. Βλ. επίσης και τη μελέτη μου Parapanikos (2014). Πάντως σε παρακάτω κεφάλαια ο ίδιος ο συγγραφέας εκθειάζει το σύστημα της Δυτικής Ευρώπης που στηρίζεται στον

κρατικό παρεμβατισμό που εκφράζεται με το κράτος πρόνοιας και τις δημόσιες επιχειρήσεις.

Το Σύστημα του Κεντρικού Σχεδιασμού

Ο συγγραφέας στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει ένα άλλο σύστημα, αυτό της κεντρικά ρυθμιζόμενης οικονομίας, το οποίο το θεωρεί την «... πιο ακραία εκδοχή του οικονομικού κρατικισμού» (σ. 209). Και στην ίδια σελίδα περιγράφει αυτό το σύστημα και επιτέλους μας δίνει και μία αιτία: «Η κρατική σοσιαλιστική σχεδιασμένη οικονομία κατέργησε την ατομική ιδιοκτησία, το μηχανισμό της αγοράς, τον ρόλο της προσφοράς και ζήτησης και το ρόλο των τιμών της αγοράς. Σε αντίθεση με τα άλλα συστήματα, αυτό το πρώτο μη εμπορευματικό οικονομικό σύστημα γεννήθηκε, εν μέρει τουλάχιστον, από μία θεωρία» (σ. 209, η υπογράμμιση προστέθηκε).

Έχω πολλές ενστάσεις για αυτό που περιγράφει αλλά προς το παρόν θα περιοριστώ να πω ότι πολύ δύσκολα μπορεί να βρει κανείς στην ιστορία κάτι που δεν είχε ξεκινήσει από μία θεωρία. Ακόμη και τρελοί πολιτικοί που ακούν ψιθύρους στον αέρα –μας προειδοποιούσε ο Κέινς– στην πραγματικότητα είναι δέσμοι κάποιων θεωριών του παρελθόντος. Είναι αλήθεια, όμως, ότι η μαρξιστική θεωρία είχε τη μεγαλύτερη πολιτική επιρροή όσο καμία άλλη στην ιστορία.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου για να παρουσιάσει τη θεωρία του Μαρξ και τις διάφορες τροποποιήσεις που υπέστη από τους συνεχιστές του, καταλήγοντας στη Νέα Οικονομική Πολιτική του Λένιν. Αφιερώνει έντεκα σελίδες σε όλο αυτό το συνονθύλευμα με διάφορες παραπομπές που δεν προσθέτουν απολύτως καμία αξία. Θα μπορούσαν όλα αυτά να είχαν παραληφθεί και να δοθούν δύο-τρεις καλές παραπομπές για το θεωρητικό αφήγημα του Μαρξ και των Μαρξιστών. Είναι από τους εγκιβωτισμούς του συγγραφέα που κουράζουν τον αναγνώστη. Θα έπρεπε να είχαν παραληφθεί.

Η συνέχεια δεν είναι καλύτερη. Ο συγγραφέας αφιερώνει άλλες δέκα σελίδες για να εξετάσει τα τεκτονόμενα στη Σοβιετική Ένωση πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με το θάνατο του Λένιν, την εξόντωση του Τρότσκι και την κυριαρχία του Στάλιν με το δόγμα του ότι ο σοσιαλισμός σε μία χώρα είναι εφικτός. Η αλήθεια είναι ότι δεν μπορούσε να κάνει και αλλιώς, διότι όλες οι άλλες επαναστάσεις είχαν αποτύχει. Ο Στάλιν και η Σοβιετική Ένωση είχαν μείνει μόνοι τους και δεν είχαν άλλη επιλογή από το να πορευθούν μόνοι τους. Πάντως τα αποτελέσματα ήταν αξιοθαύμαστα: «Στην περίπτωση της Σοβιετικής Ρωσίας, η θαυμαστή ανάπτυξη από τις αρχές του 1930 και μετά, ήταν αποτέλεσμα των συγκεντρωτικών προσπαθειών που βασιζόταν σ' ένα καθεστώς εκσυγχρονιστικής δικτατορίας, το οποίο εκβίασε την κεφαλαιακή συσσώρευση και την κοινωνική κινητικότητα, την εκπαιδευτική επανάσταση, τον κεντρικό σχεδιασμό και την πολεμική προετοιμασία –με άλλα λόγια, μιας συνεκτικής πολιτικής και των οργάνων της ταχείας ανάπτυξης» (σ. 233).

Τα πράγματα άλλαξαν μετά την κατάρρευση των Ναζί το 1945. Ήδη από το 1943, ο Στάλιν άρχισε να ανοίγεται στις άλλες καπιταλιστικές χώρες, κυρίως ΗΠΑ και Μεγάλη Βρετανία, για το τι μέλλει γενέσθαι στη διεθνή κατάσταση μετά την αναμενόμενη κατάρρευση της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Η Ιταλία είχε ήδη παραδοθεί στους συμμάχους. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην πολύ γνωστή ιστορία του μοιράσματος του κόσμου με πειστήριο μια χαρτοπετσέτα που δυστυχώς δεν καταχωρήθηκε στα πρακτικά τη συνάντησης του Τσώρτσιλ με τον Στάλιν τον Οκτώβριο του 1944 στην Μόσχα. Αν και όπως αναφέρω στο βιβλίο μου για τον Ελληνικό Εμφύλιο στο Παπανίκος (2020β), αυτή η συμφωνία θα έπρεπε να είχε γίνει νωρίτερα στη Διάσκεψη της Τεχεράνης (28 Νοεμβρίου έως την 1η Δεκεμβρίου 1943) με τη συμμετοχή των Ρούζβελτ, Στάλιν και Τσώρτσιλ.

Ο συγγραφέας σωστά συμπεραίνει ότι, «Η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν πλέον μια απομονωμένη χώρα και αναδείχτηκε από τον πόλεμο ως υπερδύναμη» (σ. 235). Δεν ήταν όλα ήσυχα παρά τις συμφωνίες, όπως αναδεικνύουν η σύγκρουση με τη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία και κυρίως την Ελλάδα που ο συγγραφέας κάνει ειδική αναφορά: «Στην Ελλάδα, οι κομμουνιστικές δυνάμεις νικήθηκαν από τα βρετανικά στρατεύματα και, εν συνεχεία, όταν ανανεώθηκε η σύγκρουση, οδηγήθηκαν σε έναν εμφύλιο πόλεμο» (σ. 235). Τα γιατί αφήνονται στον αναγνώστη να τα υποθέσει. Τα γιατί και τα πως εξετάζονται αναλυτικά στο Παπανίκος (2020β).

Όλο αυτό το μέρος του κεφαλαίου (σσ. 233-242) αφιερώνεται στα πολιτικά του Ψυχρού Πολέμου και στο Σιδηρούν Παραπέτασμα με πολλές ανούσιες παραπομπές. Ο συγγραφέας, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις στο βιβλίο του, φεύγει εκτός θέματος. Παρασύρεται σε ένα παραλήρημα που δεν έχει καμία σχέση με την οικονομική ιστορία και την κεντρική υπόθεση που εξετάζει.

Στο επόμενο μέρος, επιτέλους, παραθέτει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού. Σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας ότι ένα τέτοιο σύστημα χαρακτηρίζεται από τη μείωση του ιδιωτικού τομέα: «Ο ιδιωτικός τομέας αντιπροσώπευε όχι πάνω από το 3%-4% της εθνικής οικονομίας. Το εξωτερικό εμπόριο έγινε μονοπώλιο του κράτους» (σ. 242). Αφιερώνει και σωστά ένα μεγάλο μέρος στην οργάνωση και λειτουργία των κολχόζ. Οι δημόσιες επιχειρήσεις ήταν «Τύποις ανεξάρτητες οικονομικές μονάδες» (σ. 245). Το ίδιο και ο τραπεζικός τομέας όπου η κεντρική τράπεζα ήταν ουσιαστικά η μόνη τράπεζα. Η αγορά αντικαταστάθηκε από ένα σύστημα κρατικής διανομής και συνεπώς το χρήμα και οι τιμές δεν διαδραμάτιζαν κανέναν αναπτυξιακό ρόλο. Όλα αυτά εντάσσονταν σε ένα κεντρικό σχέδιο συνήθως πενταετούς διάρκειας.

Σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας στην επόμενη ενότητα του κεφαλαίου ότι «Η έλλειψη των κινήτρων της αγοράς στο γραφειοκρατικό, σχεδιασμένο και ελεγχόμενο σύστημα, εκτός από την προπαγάνδα και κάποιο οικονομικό κίνητρο, χρειαζόταν βασικά μια σιδηρά πειθαρχία για τη λειτουργία του αλυσιδωτού συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού» (σ. 252). Και στη συνέχεια «Η δικτατορία μπόρεσε να πληρώνει εξαιρετικά χαμηλούς μισθούς στους εργαζομένους και στους υπαλλήλους, ή «τιμές» για τα προϊόντα που παρέδιδαν οι αγρότες» (σ. 252). Και ως αποτέλεσμα όλων αυτών «... η κοινωνική δυσαρέσκεια ήταν σχεδόν αναπόφευκτη» (σ. 253).

Πάντως το γεγονός ότι αυτό το σύστημα επιβίωσε μέχρι το 1989 δεν είναι τυχαίο. Θα υπήρχαν και κάποια θετικά στοιχεία που ο συγγραφέας τα επισημαίνει:

Δεν ήταν όλα αρνητικά στο σύστημα αυτό «Το σοβιετικό καθεστώς και, εν συνεχεία, τα κρατικά σοσιαλιστικά συστήματα της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, εισήγαγαν ένα ακόμα ευρύτερο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, συμπεριλαμβανομένης της εγγυημένης πλήρους απασχόλησης, της δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης έως το πανεπιστήμιο και τη δωρεάν υγειονομική περίθαλψη σε κάθε πολίτη, ωστόσο, σε ένα χαμηλό επίπεδο. Οι οικογένειες έπαιρναν ένα σταθερό ποσό επιδόματος για κάθε παιδί. Οι εκτεταμένες άδειες μητρότητας - τρία χρόνια στην Ουγγαρία και ένα εξάμηνο με μισθό 80% στην Αλβανία -επίσης έγιναν μέρος του πακέτου πρόνοιας. Η Ουγγαρία, εικοστή μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ήταν δωδέκατη στις δαπάνες κοινωνικής ασφάλειας. Η πολιτική κοινωνικής πρόνοιας, κατά συνέπεια, αντιστάθμισε κάπως το τριτοκοσμικό επίπεδο μισθών (σ. 254).

Πλέον η Σοβιετική Ένωση είχε το δικό της ζωτικό χώρο και φυσικό ήταν να αναπτύξει θεσμούς οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής συνεργασίας και ολοκλήρωσης. Ο Στάλιν έβλεπε πλέον ότι ο «σοσιαλισμός» του μπορούσε να εξαπλωθεί. Ήταν η επιβολή ενός συστήματος από τα πάνω, που ανοικοδομήθηκε στα ερείπια του πολέμου και της κατάρτησης όλων των κοινωνικών δομών και στρωμάτων. Το κενό καλύφθηκε αμέσως, ή όπως σωστά αναφέρει ο συγγραφέας, «Η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση και η κοινωνική επανάσταση από τα πάνω με σκοπό την κατάκτηση μιας ομοιογενούς κοινωνίας ενισχύθηκε με την ανάδυση μιας νέας ελίτ, και από έναν τεράστιο στρατό εκπαιδευμένων και εμπειρογνομόνων» (σ. 260).

Το σοβιετικό σύστημα ενίσχυσε τη γρήγορη εκβιομηχάνιση και σε μεγάλο βαθμό το πέτυχε, μειώνοντας σημαντικά το μερίδιο του αγροτικού τομέα στο σύνολο του ΑΕΠ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται σημαντικές ελλείψεις σε βασικά καταναλωτικά αγαθά, όπως κρέας και λαχανικά. Δυστυχώς, οι χώρες αυτές δεν κατάφεραν να επωφεληθούν από το «πλεονέκτημα» της οπισθοδρόμησης που αναφέρθηκε παραπάνω, διότι χώρες όπως οι ΗΠΑ δεν επέτρεπαν εξαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας στις χώρες της σοβιετικής ομάδας.

Το αποτέλεσμα λίγο πολύ αναμενόμενο, «Οι κρατικές σοσιαλιστικές χώρες ήταν ανίκανες να προσαρμοστούν στις οικονομικές τάσεις του σύγχρονου κόσμου, στις νέες τεχνολογικές και τις διαρθρωτικές απαιτήσεις της παγκόσμιας οικονομίας» (σ. 265)

Και όπως σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας αυτό δεν αφορούσε την αμυντική βιομηχανία της Σοβιετικής Ένωσης που μπορούσε να ανταγωνιστεί επάξια τις ΗΠΑ. Η αποτυχία του συστήματος ήταν εμφανής όταν η σύγκριση αφορούσε την παραγωγικότητα της εργασίας. Στον Πίνακα 4.2 παρατίθενται στοιχεία για την παραγωγικότητα της εργασίας του 1950 και 1992 στις τρεις περιοχές τη Ευρώπης: Δυτική, Μεσόγειος, και Κεντρική-Ανατολική. Σε όλες τις περιοχές αυξήθηκε. Στη Δυτική πενταπλασιάστηκε, στις χώρες της Μεσογείου εξαπλασιάστηκε και στην

Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη σχεδόν τριπλασιάστηκε. Το 1992 όλες οι χώρες ήταν καλύτερα, διότι παρήγαγαν περισσότερη αξία (προϊόντα) ανά εργαζόμενο.

Τα δύο τελευταία μέρη του τετάρτου κεφαλαίου αφιερώνονται στις αποτυχημένες προσπάθειες οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων και στο φυσικό επακόλουθο της κατάρρευσης του όλου συστήματος. Το 1973 θεωρεί ο συγγραφέας ως το σημείο καμψής. Η πετρελαϊκή κρίση ανέδειξε την αδυναμία του συστήματος να αντιμετωπίσει τις παγκόσμιες προκλήσεις. Πιστεύω, όμως, ότι αλλού ήταν η αιτία και πολύ σωστά ο συγγραφέας το επισημαίνει αλλά πάντοτε υποτιμώντας την αξία του: «Η έλλειψη προσαρμοστικότητας που θα βασιζόταν στα επιτεύγματα της τεχνολογικής επανάστασης, ώστε να ενισχυθούν οι νέοι σύγχρονοι εξαγωγικοί τομείς, επιδείνωσε την κρίση» (σ 277).

Αυτή ήταν η κύρια αιτία. Το σύστημα της κεντρικά κατευθυνόμενης οικονομίας έπασχε σε αυτό. Ο Προμηθέας θέλει ελευθερία σκέψης και δράσης. Ο Προμηθέας δεν μπορεί να λειτουργήσει συλλογικά. Θέλει μοναξιά και ατομικότητα. Όταν τον δεσμεύεις, δεν παράγει και, αργά ή γρήγορα, αυτές οι κοινωνίες πρώτα μαραζώνουν και μετά καταρρέουν, χωρίς κανείς πλέον να κλαίει γι' αυτές με εξαίρεση το ΚΚΕ στην Ελλάδα. Σωστά, λοιπόν, συμπεραίνει ο συγγραφέας ότι, «Τα προσωρινά επιτεύγματα του κρατικού σοσιαλισμού, όπως η ταχεία ανάπτυξη, η πλήρης απασχόληση και το βελτιωμένο βιοτικό επίπεδο, υπονομεύθηκαν και το οικονομικό σύστημα δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει το βάθος της κρίσης» (σ. 280).

Γιατί όμως; Ο συγγραφέας περιγράφει την κατάσταση χωρίς να την εξηγήσει. Η τεχνολογία παράγεται από τους Προμηθείς όταν αυτοί αφήνονται ελεύθεροι να δράσουν. Απαιτούν, όμως, να έχουν το μεγάλο μερίδιο των ωφελειών – οικονομικών και άλλων– που προκύπτουν από τις δράσεις τους. Όταν τους δεσμεύεις, οι συνέπειες δεν φαίνονται αμέσως, διότι ακόμη μπορείς να χρησιμοποιείς τη δική τους τεχνολογία ως «ελεύθερος καβαλάρης» (free rider), χωρίς να τους αμείβεις. Λογικό είναι και αυτοί να μην παράγουν και να αποδημούν σε άλλες πολιτείες όπου τους δέχονται με ανοικτές αγκάλες, που στο ένα χέρι έχουν πολλά χρήματα και στο άλλο τιμές και αξιώματα.

Με την υπάρχουσα τεχνολογία μπορείς να πορευτείς μία-δύο γενιές με θαυμαστά αποτελέσματα ιδιαίτερα όταν έχεις δικτατορία. Είναι η μοίρα των τεχνολογιών να απαξιώνονται και να αντικαθίστανται με άλλες, πιο παραγωγικές. Αυτή είναι η αιτία της κατάρρευσης του σοβιετικού συστήματος. Δεν έχασε σε όρους απόλυτης βελτίωσης αλλά σε όρους σχετικής βελτίωσης. Και σε εκείνη τη χρονική στιγμή η σχετική βελτίωση ήταν το ζητούμενο.

Το Σύστημα της Μεικτής Οικονομίας

Το πέμπτο κεφάλαιο αφιερώνεται στη Δυτική Ευρώπη, που καθιέρωσε ένα μεικτό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, διότι θεωρήθηκε ότι η ρύθμιση της αγοράς ανάλογα με τις περιστάσεις και χωρίς να την πνίγει μπορεί να αποδώσει καλύτερα σε οικονομικούς (αποδοτικότητα) και κοινωνικούς (ειρήνη-σταθερότητα) όρους. Εκ του μέχρι σήμερα αποτελέσματος, φαίνεται να πέτυχε,

τουλάχιστον με το σύστημα που εφαρμόστηκε στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.

Ο συγγραφέας σωστά επισημαίνει ότι καθοριστικό ρόλο σε αυτή την προσπάθεια, εκτός φυσικά από τις κυβερνήσεις, έπαιξαν και οι λεγόμενοι κοινωνικοί εταίροι. Εργατικά συνδικάτα και εργοδότες ανέλαβαν ευθύνες πέρα από τις παραδοσιακές που είχαν. Ανέλαβαν πολιτικές και κοινωνικές ευθύνες και ζήτησαν συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων τόσο σε επίπεδο επιχείρησης (π.χ. συμμετοχή των εργαζομένων στα διοικητικά συμβούλια των μεγάλων επιχειρήσεων) όσο και μακροοικονομικό επίπεδο με την κεντρική διαπραγμάτευση των μισθών τους και άλλων ωφελειών, λ.χ. συντάξεις και υγειονομική περίθαλψη.

Εκτός από τα παραπάνω, ο συγγραφέας σωστά επισημαίνει το ρόλο των δημόσιων επιχειρήσεων στην αναπτυξιακή προσπάθεια των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, αλλά και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Να υπενθυμίσω ότι ο συγγραφέας τα θεωρούσε αυτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των φασιστικών καθεστώτων. Δεν ήταν. Τα φασιστικά καθεστάτα καταργούσαν ελευθερία και δημοκρατία. Το σύστημα της μεικτής οικονομίας τα εμβάθυνε και πλάτυνε και τις ατομικές ελευθερίες και τη δημοκρατική εκπροσώπηση σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης. Αυτή ήταν η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο συστημάτων.

Για όλα αυτά, το κράτος χρειαζόταν χρήματα, πολλά χρήματα: «Για να πραγματοποιήσουν αυτές τις δεσμεύσεις, τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης εισήγαγαν μια ρωμαλέα πολιτική εισοδηματικής ανακατανομής. Η υψηλή φορολογία και συγκέντρωση ενός συνεχώς διευρυμένου μεριδίου του ΑΕΠ στον κρατικό προϋπολογισμό προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για τις δημόσιες δαπάνες, έγινε το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα των κρατών της Δυτικής Ευρώπης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο» (σ. 305).

Ο συγγραφέας αφιερώνει πολλές σελίδες στην εξιστόρηση γεγονότων και δράσεων που αφορούσε το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης και γενικότερα του κράτους πρόνοιας μαζί με πολλά περιγραφικά στοιχεία. Τίποτε νέο δεν προστίθεται και τα θέματα αυτά έχουν αναλυθεί από πολλούς τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πολιτικής.

Εξίσου πολλές σελίδες αφιερώνει, και δικαίως, στη σύσταση της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε αυτή τη συζήτηση υπεισέρχεται και ο ρόλος του Ζαν Μονέ που έχει χαρακτηριστεί, δικαίως νομίζω, ως πατέρας της Ενωμένης Ευρώπης. Ο συγγραφέας του αφιερώνει τη μελέτη περίπτωσης 5.1 που εκτείνεται σε τρεισήμισι σελίδες. Και εδώ αναδεικνύεται η δύναμη του ατόμου, που όπως και σε όλο το βιβλίο ο συγγραφέας δεν έχει καταφέρει να αναδείξει και αμφιβάλλω αν την έχει κατανοήσει. Λέει λοιπόν για τον Μονέ ότι, «...διαμόρφωσε έναν ενδιαφέροντα συνδυασμό του οραματιστή και του ατόμου της δράσης, το οποίο ήταν σε θέση να πραγματοποιεί τις ιδέες του. Είχε μία ειδική ικανότητα να επιτυγχάνει τους στόχους του...» (σ. 312).

Δημοκρατία και οικονομική ανάπτυξη δεν γίνεται χωρίς εκπαίδευση όπως έχω αναλύσει στο Παπανίκος (2022b) και πιο γενικά στο Παπανίκος (2020a). Ο συγγραφέας αναφέρεται σε μία εκπαιδευτική επανάσταση που συντελέστηκε στη Δυτική Ευρώπη: «Σε σχέση με το κράτος κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και με την επιστημονική-τεχνολογική επανάσταση, η μεταπολεμική Ευρώπη βίωσε μία

εκπαιδευτική έκρηξη» (σ. 320). Σε ό,τι αφορά την τεχνολογία στο έκτο κεφάλαιο σωστά επισημαίνει ότι «Η οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης οφειλόταν κυρίως στην ταχεία τεχνολογική ανάπτυξη» (σ. 481). Το γυροφέρνει αλλά δεν αναδεικνύει όσο θα έπρεπε το μεγάλο ρόλο της τεχνολογικής προόδου.

Αναμφίβολα το μεγαλύτερο οικονομικό επίτευγμα μετά τον πόλεμο ήταν η αποδοχή, πλέον, της πρότασης του Τζον Μείναρντ Κέινς για μία παγκόσμια οικονομική ρύθμιση. Η συμφωνία το 1944 στο Μπρέτον Γουντς σφράγισε με τον καλύτερο τρόπο αυτό που έπρεπε να είχε γίνει τρεις δεκαετίες πριν.

Ο συγγραφέας αφιερώνει πολλές σελίδες και περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για να αναδείξει ότι το σύστημα της μεικτής οικονομίας και η ενσωμάτωση των χωρών σε μία ένωση ήταν ότι καλύτερο έχει γνωρίσει ο κόσμος μέχρι τώρα. Με την πολλή φλυαρία των τόσων πολλών σελίδων χάνεται η ουσία της οικονομικής ιστορίας που διακονεί ο συγγραφέας. Αν και το επαναλαμβάνει πολλές φορές δεν το τονίζει ξεκάθαρα. Το κράτος πρόνοιας και ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους μπορεί να κάνει ένα σύστημα πετυχημένο όταν επιτρέπει την ανεμπόδιστη εφαρμογή της γνώσης στην παραγωγική διαδικασία μέσα σε ένα πολιτικό πλαίσιο δημοκρατίας και ελευθερίας. Τα πολλά χρόνια που ακολούθησαν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν διαψεύδουν αυτή τη θεώρηση των γεγονότων.

Το Σύστημα της Παγκοσμιοποίησης

Δύσκολα ένα βιβλίο περί σύγχρονης οικονομικής ιστορίας μπορεί να αποφύγει τη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης. Ο συγγραφέας αφιερώνει το τελευταίο κεφάλαιο σε αυτό το θέμα που καταλαμβάνει 108 σελίδες, δηλαδή ένα ξεχωριστό βιβλίο.

Διαβάζοντας το μακρύ αυτό κεφάλαιο δεν θα γίνει κανείς σοφότερος. Το θέμα αυτό έχει αναλυθεί από πολλούς και καλύτερα. Μία προσπάθεια ανάλυσης έκανε και ο γράφων, βλ. Parapanikos (2000).

Ο συγγραφέας θέτει ως υπότιτλο σε αυτό το κεφάλαιο περί παγκοσμιοποίησης το ερώτημα, «επιστροφή στην ελεύθερη οικονομία;». Δεν φαίνεται να δίνει απάντηση, ή τουλάχιστον δεν την κατάλαβα εγώ.

Ο συγγραφέας οριοθετεί την παγκοσμιοποίηση ως γεγονός στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Στην αρχή του κεφαλαίου παραθέτει διάφορες απόψεις κατά πόσο ιστορικά αυτή ήταν η πρώτη παγκοσμιοποίηση, κάτι που λίγη σημασία έχει, διότι δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία για να γίνει μία τέτοια σύγκριση. Αναμφισβήτητα, η μεγαλύτερη παγκοσμιοποίηση του τότε γνωστού κόσμου συντελέστηκε περί τον 5^ο αιώνα π.Χ. με επίκεντρο την Αθήνα. Ένα δεύτερο θέμα που εξετάζει περιληπτικά είναι η εμφάνιση των πολλών πολυεθνικών επιχειρήσεων και των άμεσων ξένων επενδύσεων που ως θέμα για την Ελλάδα το έχω εξετάσει στο Παπανίκος (2016).

Μετά κατά την γνώριμη προσέγγιση του πλέον αλλάζει το αντικείμενο του βιβλίου και από οικονομική ιστορία γίνεται ιστορία οικονομικής σκέψης,

παρουσιάζει τις σκέψεις των Φρίντριχ Χάγκεκ και Μίλτον Φρίντμαν.¹⁰ Τίποτε ουσιώδες εδώ.

Ποια ήταν η αιτία της παγκοσμιοποίησης; Τελικά μετά από τόσες σελίδες ο συγγραφέας πλέον με αποφασιστικότητα δηλώνει ότι «Η παγκοσμιοποίηση βασίστηκε στη νέα επανάσταση της τεχνολογίας και των επικοινωνιών...» (σ. 396). Δεν υπάρχει τίποτε παράλληλο πλέον. Η τεχνολογία πήρε τη θέση που της ανήκει και αυτή δεν είναι άλλη από τη βάση. Όλα τα άλλα τοποθετούνται στο εποικοδόμημα. Και φυσικά ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η Ευρώπη σε σχέση με τις ΗΠΑ έχει μείνει πίσω στην τεχνολογία.

Φυσικό επακόλουθο ήταν η αμφισβήτηση του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας: «Η διεθνοποίηση, μη ρυθμιζόμενη παγκόσμια οικονομία αντιπροσώπευσε μια πηγή σοβαρής αμφισβήτησης» (σ. 402). Και το συμπέρασμα του σαφές, «Το κράτος πρόνοιας είχε αμφισβητηθεί και έπρεπε να αναμορφωθεί. Περικόπτοντας, ορισμένα προνόμια, ιδιαίτερα ορισμένα «πολυτελή» προνόμια, αυξάνοντας το ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης, και με άλλες ρυθμίσεις που βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη, αυτή η διαδικασία θα συνεχιστεί. Το κράτος κοινωνικής πρόνοιας του 21^{ου} αιώνα, εάν επιζήσει, θα είναι σίγουρα διαφορετικό από αυτό που γνώριζαν οι άνθρωποι του 20^{ου} αιώνα» (σ. 404).

Σε ό,τι αφορά τις ανισότητες που πιθανόν να δημιουργεί η παγκοσμιοποίηση εντός και εκτός Ευρώπης αυτό εξαρτάται από την πολιτική κάθε χώρας «Κατά συνέπεια, η παγκοσμιοποίηση δεν ασκεί γενικά θετική ή γενικά αρνητική επίδραση στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες» (σ. 409).

Νομίζω ότι η πιο σημαντική ενότητα αυτού του κεφαλαίου και ολόκληρου του βιβλίου είναι αυτή που αρχίζει από τη σελ. 413 και φέρει τον τίτλο, «Η απάντηση της Ευρώπης στην τεχνολογική επανάσταση και την παγκοσμιοποίηση» που αφορά τη βιομηχανική πολιτική της Ευρώπης για την προώθηση της Έρευνας & Ανάπτυξης. Τα πολλά διαγράμματα και πίνακες επιπέδου προπτυχιακού φοιτητού κουράζουν τον αναγνώστη. Στο πλαίσιο αυτής της σωστής πλέον προσέγγισης, το κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνει τρεις μελέτες περίπτωσης που είχαν μεγάλη επίδραση στην τεχνολογική πρόοδο, όπως το διαδίκτυο και η κινητή τηλεφωνία.

Η δε επόμενη ενότητα που ξεκινά στη σελ. 432 διαβάζεται πιο ευχάριστα, διότι δεν έχει ούτε έναν πίνακα και ούτε ένα διάγραμμα. Αφορά το κοινό νόμισμα της Ευρώπης που παρά τις Κασσάνδρες διάγει ήδη το 21^ο έτος της ζωής του. Ο συγγραφέας σωστά επισημαίνει ότι υπάρχει ένα κίνημα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, το οποίο αν μου επιτραπεί να προσθέσω θα ενταθεί με την απόσχιση της Μεγάλης Βρετανίας, κυρίως «... λόγω της αποτυχίας των εθνικών προσπαθειών να παραμείνουν οι χώρες ανταγωνιστικές ενόψει αυξανόμενου παγκόσμιου ανταγωνισμού» (σ. 439). Σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας ότι η ενοποίηση της Ευρώπης υποστηρίχθηκε θερμά από τις ΗΠΑ (σ. 442). Χωρίς την έγκριση των ΗΠΑ οποιοδήποτε σοβαρό εγχείρημα είναι καταδικασμένο να αποτύχει.

¹⁰ Για όποιον ενδιαφέρεται για τα σχολεία αυτά της οικονομικής σκέψης βλ. Papanikos (1998, 1993).

Η επόμενη ενότητα, και αυτή μεγάλη, αφορά τις περιβαλλοντολογικές προκλήσεις και την εμφάνιση του κινήματος των «Πρασίνων». Αυτό ανάγκασε την Ευρώπη να λάβει νέα μέτρα που σύμφωνα με το συγγραφέα «Η νέα πολιτική για το περιβάλλον και τα επιτεύγματα της Ευρώπης, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, έγιναν μέρος ρύθμισης του σύγχρονου οικονομικού μετασχηματισμού» (σ. 467).

Η ενότητα που ακολουθεί αφορά την οικονομική κρίση του 2008, που αναπόφευκτα έχει μέσα και Ελλάδα. Πολύ Ελλάδα. Τα θέματα αυτά τα έχω αναλύσει σε πλήθος μελετών μου και το ελληνικό αναγνωστικό κοινό δεν θα γίνει σοφότερο διαβάζοντας αυτό το μέρος του βιβλίου. Εκείνο που μου κάνει εντύπωση για ένα επιστημονικό βιβλίο είναι ότι αναφέρει ονόματα ατόμων, κάτι που ίσως να αγγίζει τα όρια της συκοφαντικής δυσφήμισης. Δεν κατανοώ τι εξυπηρετεί η ανακοίνωση του ονόματος. Θα μπορούσε να αναφέρει, για παράδειγμα, ένας ιδιώτης τραπεζίτης ή ο υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος.

Η τελευταία ενότητα του κεφαλαίου και του βιβλίου ολόκληρου εξετάζει την Ευρώπη ως μία οικονομική δύναμη. Νομίζω σωστά ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι διαμορφώνεται «Ένα διεθνές οικονομικό σύστημα τριών πόλων ... προτείνοντας μια μάλλον διαφορετική παγκόσμια οικονομία για τον 21^ο αιώνα» (σ. 488).

Συμπεράσματα

Το βιβλίο, εκ του περιεχομένου του, απευθύνεται σε κάποιους που δεν έχουν εντυφώσει ούτε ερασιτεχνικά στην (οικονομική) ιστορία. Δεν είναι μελέτη και δεν είναι πανεπιστημιακό εγχειρίδιο. Χρησιμοποιεί ένα μείγμα πηγών –μελέτες περιπτώσεων και συνολικά οικονομικά στοιχεία– τελείως ασύνδετα μεταξύ τους.

Το βιβλίο δεν δίνει πειστική απάντηση στο ερώτημα, ή την υπόθεση που έθεσε στην εισαγωγή. Ποιοι είναι οι παράγοντες που εξηγούν την κυριαρχία και την πτώση των οικονομικών συστημάτων; Θα έπρεπε να ήταν ξεκάθαρο από την αρχή ότι ο Προμηθέας αποφασίζει για τη μοίρα των οικονομικών συστημάτων. Όπου αφήνεται ελεύθερος να δράσει, τα οικονομικά συστήματα ευημερούν. Όπου τον δένουν και τον φιμώνουν, τα οικονομικά αυτά συστήματα οδηγούνται με μαθηματική ακρίβεια πρώτα σε μαρασμό και μετά σε εξαφάνιση. Απλώς ο 20^{ος} αιώνας της Ευρώπης με την εμφάνιση και πτώση διαφόρων οικονομικών συστημάτων δεν διαγεύει αυτή τη βασική υπόθεση διαχρονικής εξήγησης της οικονομικής ανάπτυξης. Με ελεύθερο τον Προμηθέα να δράσει σε καθεστώς κοινωνικής ειρήνης, τα αποτελέσματα θα είναι πάντοτε εκπληκτικά. Και αυτό ανεξάρτητα από το πόσο δημοκρατία έχει η κάθε χώρα ή η κάθε ήπειρος. Από το παράδειγμα του 21^{ου} αιώνα η Κίνα που μόνο δημοκρατία δεν έχει αλλά έχει μία ακμάζουσα οικονομία. Αυτό είναι ένα άλλο θέμα που πολύ γρήγορα οι επιστήμονες της οικονομικής ιστορίας θα εξετάσουν με μεγαλύτερη ένταση.

Βιβλιογραφία*Ελληνική*

- Berend, I. T. (2021) Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} Αιώνα. (Μετάφραση: Θανάσης Α. Βασιλείου). Αθήνα: Gutenberg.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2014) *Η Οικονομική Κρίση της Ελλάδος: Μία Ταξική Ανάλυση Υπέρ των Μνημονίων*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2016) *Γιατί δε Γίνονται Άμεσες Ξένες Ιδιωτικές Επενδύσεις στην Ελλάδα και Ιδιαίτερα στην Ελληνική Περιφέρεια;* <https://bit.ly/3HgCjg0>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2019) *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: Οικονομολόγος και Πρωθυπουργός*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2020α) *Η Δημοκρατία σε Δέκα Μαθήματα*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2020β) *Ο Ελληνικός Εμφύλιος της Δεκαετίας του 1940*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2021) *Έξυπνοι, Βλάκες και Απατεώνες*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER).

Αγγλική

- Gerashchenko, A. (1962) *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Papanikos, G. T. (1990) A Macroeconomic Theory of Public Production. *Public Enterprises* 10(3-4): 281-290.
- Papanikos, G. T. (1991) A Small Macroeconometric Model with Direct Government Intervention on the Demand and the Supply Side: The Canadian Experience in the 1970s and in the 1980s. *Economic Modelling* 8(2): 187-200.
- Papanikos, G. T. (1993) The Current State of the Theory of Macroeconomic Policy. *Archives of Economic History* I-II (1-2): 31-62.
- Papanikos, G.T. (1994) Macroeconomic Impacts of Endogenous Technical Progress. *Technological Forecasting and Social Change* 46(1): 17-28. <https://bit.ly/3syXuWs>.
- Papanikos, G. T. (1998) Methodological Individualism, Economic Behavior and Economic Policy. *International Journal of Social Economics* 25(9/10): 1342-1352.
- Papanikos, G. T. (2000) The Two Great Wars and the Two Great World Crises. *Archives of Economic History*, Special Issue: 99-106.
- Papanikos, G. T. (2014) Greek Trade Unions, the Euro and the Current Crisis. *The Singapore Economic Review* 59(4): S1-S27.
- Papanikos, G. T. (2020) *What is History? An Assessment of Carr's Monograph*. Athens: Athens Institute for Education and Research (ATINER).
- Papanikos, G. T. (2022a) The Five Ancient Criteria of Democracy: The Apotheosis of Equality. *Athens Journal of Humanities & Arts* 9(2): 105-120.
- Papanikos, G. T. (2022b) The Bright Future of Democracy is in Education. *Athens Journal of Education* 9(2): 353-364.
- Papanikos, G. T. (2022c) Hesiod's Place in the Economics Literature. *Athens Journal of Business and Economics* (forthcoming). <https://www.athensjournals.gr/business/2022-AJBE-Papanikos-Hesiod-02.pdf>.
- Papanikos, G. T. (2022d) Hesiod's *Works and Days* as an Economics Textbook *Athens Journal of Business and Economics* (forthcoming). 2022-AJBE-Papanikos-Hesiod-Works-Days-02.pdf (athensjournals.gr)
- Papanikos, G. T. (2022e) Hesiod on Scarcity. *Athens Journal of Business and Economics* (forthcoming).
- Papanikos, G. T. (2022f) Hesiod's Theory of Economic History. *Athens Journal of History* (forthcoming).